

Daniela TASLIDŽIĆ HERMAN, mag. hist.
Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir

GRADAČAC NA RAZMEĐU XIX I XX VIJEKA U SVJETLU DEMOGRAFSKIH I SOCIJALNIH PROMJENA

Apstrakt: *Gradačac kao geomorfološka cjelina pripada geografskog prostoru Bosanske Posavine i u tom se kontekstu i razvijao kroz prošlost. Možda je važno za napomenuti da je šire područje Gradačca, ali i sam grad imali izuzetno burnu i historiju gotovo u svim historijskim periodima. Stoga su socijalne kao i povezane s njima demografske promjene bile zanimljive iako ne i spektakularne, one koje su davale sliku prostora u historijskim periodima. Ovaj rad će se baviti isključivo onim promjenama koje su se desile na razmeđu XIX. i XX. vijeka. Prateći tok prošlosti uočavamo da je upravo Austrougarska unijela novi do tada nepoznat način života kroz recimo to novu civilizaciju, drugu kulturu, zapravo evropski duh i u ove bosanske krajeve. Njihovom prisutnošću pristupa se izgradnji mostova, puteva, savremenih ekonomskih objekata, škola, bolnica, željezničkih stanica, vodovoda, pa prestižnih zgrada, pozorišta i muzeja. Treba ovom prilikom reći, kako je u periodu raspada Osmanskog Carstva i dolaskom Austro-Ugarske Monarhije dolazi do značajnih demografskih, ali i socijalnih promjena. To se vrlo zono može patiti na primjeru Grada Zmaja od Bosne. Tako, na primjer na razmeđu dva vijeka, Gradačac, ali i Posavina kao cjelina, razvija se u neravnopravno, a samim time prate ih socijalne kao i demografske promjene. Dakle, promjene kako smo rekli, nisu ble spektakularne kao na primjer u nekim zapadnoevropskim razvijenijim industrijski zemljama. No, s obzirom na sve probleme i teškoće, grad Gradačac se mijenja i učvršćuje svoj etnički, vjerski, socijalni, kulturni i politički mozaik, pa možemo reći postaje vitalno središte sada novih civilizacijskih i kulturoloških promjena u Posavini i novoj pokrajini Monarhije.*

Ključne riječi: *Bosanska Posavina, Gradačac, demografija, socijalne promjene, Austro-Ugarska Monarhija.*

Brojna su arheološka nalazišta prepuna dokaza ostataka civilizacija iz neolitskog doba. Prvi bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić (1353. - 1391.) pripaja Posavinu Bosni, dok se u XV. vijeku (od 1408.-1443., kada je ponovo pod vlašću bosanskih vladara, do političkog sloma 1463.) Bosanska Posavina (1464. Matija Korvin zauzima Bosansku Posavinu i formira Srebreničku banovinu, koja će egzistirati do druge decenije XV. vijeka, a ostali dijelovi istočne Posavine dolaze pod Osmansku vlast poslije Mohačke bitke 1526. godine) priključuje Hrvatskoj u okviru Ugarske i ovo historijsko stanje zadržat će sve do 1536. kada je preostali dio pao pod osmansku vlast. Osmanlije su zauzeli Dobor 1536., a padom Dobra pala je i Bosanska Posavina, koja je do tada bila u sastavu Srebreničke banovine i kao takvu osvaja je osmanska vojska pod komandom sultana Sulejmana II. Veličanstvenog. Navest ćemo tek za primjer kada grad Odžak se spominje u historijskim spisima od 1593. godine kao manje naselje i utvrda. Te godine je u Bosni sultanovim fermanom uveden odžakluk sa pravom nasljeđivanja koji su se dodjeljivali komandantima osmanske vojske, posebno u vrijeme Pokreta za autonomiju 1831.-1832. Vrijeme je to i doseljavanja muslimanskog stanovništva iz Srbije i nastanak novih urbanih cjelina. Poslije Berlinskog kongresa 1878. godine i dolaskom austrougarske vlasti nastaje novi period za Bosansku Posavinu, pa tako i sam grad Gadačac. Uvodi se novi način privređivanja i novi način građenja, stabilnih i visokih zgrada. Gradi se čvrstim materijalom (ciglom) po novim propisima. Uvodi se regulacija ulica. Ekonomski gledano sve je to bilo normalno, jer je kraj pripadao Evropi, a ne Osmanskoj Carevini.

Poseban status krajevi Bosanske Posavine dobivaju pomjeranjem „Vojne krajine“, odnosno vojne granice rijekom Savom od Siska prema Zemunu. Kako je Austrija jačala, a u njezinom sklopu i Hrvatska, odnosno buduća Austro-Ugarska, tako se i vojna granica pomjerala, pa je koncem XVIII. vijeka ona išla rijekom Savom sve do Zemuna. Tada su svi pogranični krajevi osmanske Imperije, a posebno u Bosni i Hercegovini, dobili poseban status; u prvom redu vojni i odbrambeni. Posebnu i bogatu historiju ovaj kraj ima u vrijeme Huseinabega Gradašćevića, zvanog „Zmaj od Bosne“, kada je, ne smo Bosanska Posavina nego i cijeli bosanski vilajet, bio zahvaćen revolucionarnim zanosom bosanskih begova (većeg broja) da se osamostale od centralne vlasti u Osmanskom Carstvu. No, taj pokušaj je propao i na koncu slomljen, ali je ostao vrlo značajan u povijesti po svojim posljedicama. Usprkos pobjedi nad kapetanom Gradašćevićem, centralna vlast je već bila teško oboljela. Počela je polako tamniti moć i sjaj nekadašnje osmanske svemoćne Imperije. Berlinskim kongresom 1878. godine, Osmanska vlast se morala povući iz Bosne i Hercegovine; zamijenila ju je Austro-Ugarska vlast. U XIX. vijeku dolazi do

slabljenja utjecaja Osmanskog Carstva na područje Bosanske Posavine, ali i Gradačca. Veliki napredak se događa aneksijom Bosne i Hercegovine (1908.) na međunarodnom kongresu u Berlinu, 1878., kada se sređivanje političkih prilika u Bosni povjerava Austro-Ugarskoj, koja sa svojom vojskom ulazi upravo kroz Posavinu iz smjera Brčkog, Šamca i Broda. Unosi novu civilizaciju, drugu kulturu, zapravo evropski duh u bosanske, gospodarski i duhovno opustošene krajeve. Odmah pristupa izgradnji mostova, putova, savremenih ekonomskih objekata, škola, bolnica, željezničkih stanica, vodovoda - prestižnih zgrada, pozorišta, pa i muzeja. U periodu raspada Osmanskog Carstva i dolaska Austro - Ugarske Monarhije dolazi do značajnih demografskih i socijalnih promjena izmjenom stanovništva, odnosno promjenom strukture s nacionalne i vjerske okosnice, te dolaska zapadne kulture i utjecaja i na Gradačac. Prvi svjetski rat (1914. - 1918.) donio je u te prostore nove patnje, a proizvod rata je nova državna cjelina - Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca.

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su demografske i socijalne promjene koje su se desile na prijelazu dva vijeka, na prevratu velikih promjena u Bosni i Hercegovini. Raspadom Osmanskog Carstva i utjecaja istočne kulture, područje Bosne i Hercegovine pripada pod Austro-Ugarsku Monarhiju kada dolazi do utjecaja zapadne civilizacije i kulture te izmjena u strukturi stanovništva s religijskog i nacionalnog stanovišta. Veliki značaj za taj prijelazni period u Bosni i Hercegovini imao je Berlinski kongres, nakon kojega je prestala 400- godišnja vladavina Osmanskog Carstva.

Rezultati dosadašnjih istraživanja

Dosadašnja istraživanja na demografski i socijalnim promjenama u periodu razmeđa XIX. i XX. vijeka bilježe slabe rezultate. Tek popisi stanovništva koja je vršila Osmanska uprava govore statistički, ali detaljnijih istraživačkih rezultata o posljedicama i uzrocima promjena, nema. Pojedini autori XX. vijeka pisali su monografije većih mjesta Bosanske Posavine, gdje se tek u tragovima spominje i period koji je tema ovoga rada, ponovno, nedovoljno obrađen i istražen kao i na primjeru Gradačca. Stoga je ova tema od velikoj značaja kako bi se istražile promjene stanovništva i struktura života kraja XIX. i početka XX. vijeka. Rezultate su do sada u svom istraživačkom radu ostvarili bosansko-hercegovački historičari Adem Handžić, Nedim Filipović, Muhamed Filipović, Ahmed Aličić, Gustav Bodenstern i neki drugi.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja demografskih i socijalnih promjena na razmeđu XIX. i XX. vijeka je naučno -istraživačkim radom doprinijeti boljem poznavanju i razumijevanju događaja koji su uvelike promijenile način života i etnički sastav. Razumijevajući prošlost i njezine uzroke i posljedice, možemo bolje razumjeti sadašnjost i budućnost. Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi gradskog stanovništva na razmeđu XIX. i XX. vijeka najbolji su indikator suprotstavljanju se tradiciji i modernizaciji na tlu grada Gradačca. Izučavanje društvene strukture gradova, Bosanske Posavine, a time i Gradačca pretpostavlja obuhvaćanje statističkih i dinamičkih odnosa između društvenih grupa. Modernizacija i moderne države pretpostavljaju i uvođenje raznovrsne statistike, kako po vrsti tako i brojnosti koje omogućavaju utvrđivanje i mjerenje brojčanih fenomena različitih vrsta. Izvjesne slabosti koje sadrže popisi stanovništva iz 1879., 1885., 1895. kao i onog najbogatijeg i najraznovrsnijeg iz 1910., može se nadoknaditi podacima publiciranim u izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine za godine od 1906. – 1916., te izvještajima Trgovačke i obrtničke komore i drugim, da bi u historijsku metodu transformirali broj u događaj u završnoj fazi ove historijske analize i u onoj mjeri u kojoj je to neophodno.

Austrougarska uprava ne prekida bosanskohercegovačku urbanu tradiciju i prvi put u povijesti bosanskohercegovačkog historijskog prostora promjene državnog okvira, društveno političkog i ekonomskog sistema ne znače novo rađanje gradova. To je početak kontinuiranog procesa u više etapa, dugog skoro jedno i pol vijeka koji traje i danas. Promjene nakon 1878. nisu imale za posljedicu gradove kao arheološke ruine, kao one antičke i srednjovjekovne, nego početak procesa sučeljavanja i integracije staroga i novog u procesu izgradnje bosanskohercegovačkog urbanog bića kraja XIX. čitavog XX. i sada XXI. vijeka, pa tako i Gradačca.

Demografske promjene

Iako malobrojna, dosadašnja arheološka istraživanja na gradačaćkom području potvrđuju kontinuitet života još od prahistorijskog doba. Veći broj naselja u gradačaćkoj blizini pripada inčanskoj kulturnoj grupi. Tokom druge polovine XVIII. vijeka, gradačaćki kapetani su pored tvrđave u Gradačcu nadzirali obnovu tvrđava u Srebreniku i Sokolu, a dodatno su radili na urbanizaciji Gradačca. Početak XIX. vijeka obilježen je velikom graditeljskom aktivnošću gradačaćkih kapetana koji su posljednjih decenija došli do ogromnog bogatstva kojeg su kontinuirano ulagali u vakufske zadužbine, ne samo u Gradačcu nego i u Modriči i Gračanici. Po tome su se posebno isticali

Osman kapetan i njegovi sinovi, kasniji kapetani, Murat i Husein. Od svih zgrada koje su podizali (*medrese, džamije, sahat kule*) najviše se svojom ljepotom i monumentalnošću ističe Husejnija džamija¹ u Gradačcu koja je prozvana po svom vakifu. Prema jednom popisu iz sredine XIX. vijeka u Gradačcu je bilo 100 muslimanskih kuća i 20 kršćanskih te pet džamija. Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. godine imala je dalekosežne posljedice na gradačačko područje. Nakon okupacije, Gradačac je postao sjedište novoformiranog sreza. S obzirom na spori privredni razvoj, porast gradskog stanovništva bio je vrlo postupan. U trenutku okupacije, Gradačac je imao sudeći po popisu iz 1879. godine, 2.622 stanovnika. Sljedeći popis, 1885. brojao je 3.076 stanovnika, od kojih je bilo 2.483 muslimana, 360 pravoslavaca, 160 katolika, 41 Židov i dvojica ostalih². U postotcima, muslimani su činili 80,72 % stanovništva, pravoslavci 11,70 %, katolici 6,18, a ostali 1,40 %. Deset godina kasnije, 1895., Gradačac je imao 3.562 stanovnika, ili po konfesiji gledano, 2.832 muslimana, 402 pravoslavca, 302 katolika, 6 evangelista i 29 Židova. Gradačac je bio šesti grad po veličini u tuzlanskom okrugu, odnosno 22. u Bosni i Hercegovini. U narednih 15 godina porast stanovništva bio je izuzetno usporen, tako da je 1910. godine Gradačac brojio 3.735 stanovnika, odnosno 173 osobe više nego li 1895. godine. Ipak u cjelokupnom periodu od 1878. do 1910. godine broj stanovnika u gradu povećao se za 1.109 osoba, odnosno 42 %.

Najveće seosko naselje u blizini grada bila je Mionica Donja sa 1.601 stanovnikom te nešto dalje Žabar Gornji sa 1.931 stanovnikom. Demografska stagnacija muslimana najbolje se vidi usporedbom rezultata popisa 1895. i 1910. Za tih 15 godina broj muslimana porastao je od 2823 na 2976 ili svega 153 osobe. Istovremeno je broj pravoslavnih stanovnika u Gradačcu opao za 56 osoba (*od 402 u 1895. na 246 u 1910. godini, što je svega osam više u odnosu na stanje zatečeno okupacijom*). U skladu s opštim kretanjima u zemlji i u Gradačcu

¹ Husejnija džamija je džamija u Gradačcu i proglašena je za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Izgradio ju je Husein-kapetan Gradašćević 1826. godine i predstavlja njegov najveći arhitektonski doprinos. Nacionalni spomenik čine: džamija, abdesthana, knjižnica, harem sa nišanima i ulazne kapije. Vanjske dimenzije džamije (uključujući sofe) iznose 18,59 x 13,90 metara. Sadrži oktagonalnu kupolu i izrazito visoku munar (25 metara). Tri manje oktagonalne kupole se nalaze iznad verande. Islamske dekoracije se mogu vidjeti na vratima, zidu kao i interijeru. Cijeli kompleks je opasan malim kamenim zidom i kapijom. Džamija se nalazi nekih 40–50 metara izvan gradskih zidina Gradačačke tvrđave. Knjižnica je prizemni objekat i nalazi se u sjevernom uglu dvorišta džamije. Prvobitno je bila presvedena kupolom, a danas ima četverostrešni krov pokriven bitumenizovanom šindrom. Radila je sve do 1883. godine. Nije poznato šta se dogodilo sa knjigama ove knjižnice, niti kakav je bio sastav njenog knjižnog fonda. Abdesthana sa šest česmi izgrađena je 1963. godine. Bosna i Hercegovina. (Komisija/ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, Odluka od 8. 11.2004.)

² Mustafa Imamović, *Gradačac (1878. – 1941.) upravno – politički položaj*, Samostalno autorsko izdanje, Sarajevo, 2011., str.19. (dalje: M.Imamović, *Gradačac*)

je uglavnom doseljavanjem iz Monarhije katoličko stanovništvo tokom austrougarske vladavine utrostručeno. Prema popisu 1879. u Gradačcu je živjelo 126 katolika, a 1910. godine 361. Od 41 Židova koliko ih je bilo u Gradačcu, 27 su bili Sefardi (*španjolski Židovi*) a 14 Aškenazi (*njemačko - mađarski Židovi*). Pored toga, u Gradačcu su bila upisana i 4 evangelika³. Gradačac je tokom austrougarske uprave bio politički izolovan. Svojom nacionalnom politikom bošnjaštva, Benjamin Kallay nastojao je onemogućiti razvitak postojećih nacionalnih pokreta i izolovati Bosnu i Hercegovinu od okolnih južnoslavenskih zemalja. Bosansko stanovništvo se tome opiralo, a glavni instrument otpora predstavljale su crkveno-školske opštine i druge vjersko-prosvjetne i vjersko-socijalne institucije. Srpsko građanstvo borbu je započelo 1896., a muslimansko 1899. godine. No ni jedan od ova dva pokreta nije imao značajnog odjeka u Gradačcu. Ukupna privredna i politička djelatnost dovela je do demografskih promjena. Nove ekonomske i političke prilike uzrokovale su iseljavanje u Tursku, Srbiju i Ameriku, a iseljavalo se najviše muslimansko stanovništvo, posebno seljaci, pa Vlada na njihove zemlje, sprečavajući unutarnju kolonizaciju dovodi doseljenike iz raznih dijelova Monarhije. Gradsko stanovništvo postepeno se povećava dolaskom činovnika, vojnika, intelektualaca, poduzetnika i industrijskih radnika iz Monarhije. Do 1914. godine iz Monarhije se doselilo između 180.000 i 200.000 ljudi, a iselilo više od 150.000 domaćeg stanovništva. Zbog iseljavanja, udio muslimana u stanovništvu Bosne i Hercegovine pao je od 38,73 % u 1879. na 32,25 % u 1910. Katolici su doseljavanjem i prirodnim priraštajem porasli u istom razdoblju od 18,08 % na 22,87 posto, a pravoslavci su zadržali stabilan demografski položaj s minimalnim porastom s 42,88 na 43,49 %.

Socijalne promjene

Gradačac je grad koji zasigurno može ponijeti titulu jednog od važnijih gradova u historiji Bosne i Hercegovine. Iako malobrojna, dosadašnja arheološka istraživanja na gradačaćkom području potvrđuju kontinuitet života još od prahistorijskog doba. Gradačac se prvi put spominje u Fojničkoj kronici 1461. godine, a najburniji period Gradačac doživljava u vremenu nakon pada i podjele Bosne od strane Ugarske kraljevine i Osmanskog Carstva. Prve podatke o gradačaćkom području iz osmanskog perioda imamo u popisnom teferu iz 1533. godine. Kraj XVIII. i početak XIX. vijeka obilježen je velikom graditeljskom aktivnošću gradačaćkih kapetana, a po tome su se posebno isticao kapetan

³ M.Imamović, *Gradačac*, str.28.

Husein Gradašćević⁴. Kompleks starog grada - Gradina⁵ s kulom kapetana Huseina Gradašćevića⁶ iz XVIII. vijeka, Husenija džamija sagrađena 1826. godine i Sahat kula sagrađena 1824. godine ubrajaju se u vrlo vrijedne spomenike bosansko-hercegovačke prošlosti. Gradačaćko područje za vrijeme austrougarske uprave bilo je zapostavljeno u pogledu otvaranja novih osnovnih škola, tako da će proći 23 godine do otvaranja druge narodne osnovne škole. Naime, u periodu 1891. do 1918. godine otvaraju se na gradačaćkom području samo dvije narodne osnovne škole⁷. U literaturi o razvoju osnovnog obrazovanja za vrijeme Austro-Ugarske (1878.-1918.) evidentirana su dva podatka: da je prva Narodna osnovna škola u Gradačcu podignuta 1886. godine i da je prvi učitelj u toj školi bio Srećko Britvec. Međutim, ti datumi jesu približni stvarnom događaju, ali nisu tačni. Koristeći se građom Arhiva Bosne i Hercegovine iz tog vremena dolazimo do sljedećih podataka: Narodna osnovna

⁴ Kada je Husein postao gradačaćki kapetan najviše pažnje je dao administraciji unutrašnjih poslova. Vrijedno je spomena da su svi Huseinovi projekti gradnje vezani za grad Gradačac i njegovu neposrednu blizinu. Tijekom njegove vladavine Gradačac je proširio svoj status kao jedna od najprosperitetnijih kapetanija u Bosni. Prvi i najvažniji građevinski podhvat je Tvrđava je postojala desetljećima i bila je renovirana od vremena Mehmed-kapetana 1765. godine. Huseinov otac Osman i brat Murat su također radili na tvrđavi 1808. i 1818.-19. godine. Ipak, ne zna se točan period Huseinovog doprinosa utvrđenju. Tvrđava je dobila ime Čardak i obližnje selo je vrlo brzo dobilo isto ime. Unutar zidina grada Gradačca najznačajniji Huseinov doprinos je sahat-kula koja je izgrađena 1824. godine. Ovo je bio posljednji objekt te vrste koji je izgrađen u Bosni. Husein beg Gradašćević, kapetan, poznat i kao *Zmaj od Bosne*, jedna je od najprepoznatljivijih povijesnih osoba u Bosni i Hercegovini u XIX. stoljeću. Rođen je u Gradačcu, gdje je bio na čelu kapetanije. U turbulentnim vremenima u Osmanskom carstvu, kada su brojne pokrajine tražile nezavisnost i veću autonomiju, Husein-kapetan je bio jedan od glavnih zagovornika autonomije Bosne. Izabran je na čelo Pokreta za autonomiju te je de facto u jednom trenutku bio ključna osoba u Bosanskom ejaletu. Ipak, mnogobrojnija osmanska vojska uz ključnu pomoć domaćih izdajnika, koji su se protivili autonomnom statusu Bosne, nisu dozvolili da *Zmaj od Bosne* svoj naum provede do kraja. U odlučujućoj bitci kapetan je poražen nedaleko od Sarajeva, nakon čega je morao pobjeći na teritoriju Habsburške monarhije, a potom u Beograd i u konačnici u Istanbul, gdje je umro 17.8.1834. godine. Iako Pokret za autonomiju nije uspio, Gradašćević je do danas ostao jedna od najznačajnijih osoba Bosne i Hercegovine. Slovi kao narodni heroj i simbol nacionalnog ponosa i duha, a na njega najviše su ponosni stanovnici Gradačca, gdje i danas živi sjećanje na hrabrog kapetana. (Daniela Taslidžić Herman, seminarski rad *Kapetan Husein beg Gradašćević – Zmaj od Bosne*, Tuzla, 2015., str.19.)

⁵ Strategija razvoja općine Gradačac 2014. – 2023., Općina Gradačac, 2013., 97.str.

⁶ Gradačac pažljivo čuva uspomenu na život kapetana Gradašćevića kroz njegovu kuću koja se nalazi na samo 5 minuta hoda od same kule. U njoj je do listopada 2018. stanovao nasljednik *Zmaja od Bosne* Bego Gradašćević, koji je preminuo 6.10.2018. u 83. godini života. U kući su oštećeni podovi stoga se radi na sanaciji ovog problema, a istovremeno se radi na određivanju optimalnog vremena za posjećivanje kuće u kojoj je nekada živio Husein-kapetan, jer je interes turista za posjet kući je iznimno velik. Kuća je uvrštena među nacionalne spomenike BiH. (<https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/teme/gradacac/253243>)

⁷ Esad Sarajlić, *Prva narodna osnovna škola u Gradačcu kao dio kulturne baštine ovoga kraja*, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 8., JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2016., str.152.

škola završena je 1891. godine, a učitelj Srećko Britvec nije 1886. godine uopće bio u Gradačcu. Naime, prema arhivskim izvorima, on je rođen u Bjelovaru 1856. godine. Bio je oženjen i imao je kće Josipu koja je rođena 1888. godine. Prije dolaska u Gradačac imao je zvanje školskog inspektora⁸. U Gradačac dolazi u decembru 1887. godine i ostaje sve do septembra 1892. godine. Po socijalnoj strukturi, stanovništvo Gradačca se pretežno bavilo poljoprivredom. Prema podacima⁹ iz 1895. godine u gradu je živjelo 379 zemljoradnika, od čega 365 slobodnih i 14 kmetova. Uz njih, živjelo je i 13 zemljoposjednika i 30 rentijera. Bilo je i 9 sveštenika, 23 činovnika, 126 zanatlije, odnosno trgovaca i zanatlija, jedan učitelj, 342 radnika i 26 ostalih muškaraca preko 16 godina te 2.130 žena i djece¹⁰. U gradačačkom srezu dosta je pažnje posvećeno razvoju stočarstva, gdje je kao i u srezovima Brčko i Bijeljina kultivirano ugarsko stepsko govedo. Razvijen je i uzgoj konja, a Gradačac je uz još 8 gradova Bosne i Hercegovine imao hipodrom, iznad stare banje Ilidže na kojem su se redovito održavale konjske trke. U odnosu na zatečeno stanje 1878.godine poljoprivredna proizvodnja značajno je unaprijeđena i povećana. U voćarstvu najznačajnije mjesto zauzimala je proizvodnja suvih šljiva. Iz BiH je 1910. godine izvezeno 800 vagona suve šljive, a 1911. 1.149 vagona¹¹. Radi unaprjeđenja poljoprivrede, vlasti su poduzimale različite mjere, pa je tako u gradačačkom srezu izgrađena poljoprivredna stanica Pustara u Modriči, a u Donjim Hrgovima 1906. godine Zemaljska vlada je osnovala rasadnik površine 6 hektara za gajenje šljiva. Malo je konkretnih podataka o razvoju zanatstva u Gradačcu u vrijeme austrougarske uprave. Ugostiteljstvo u Gradačcu i pored postojanja mineralnog vrela nije bilo posebno razvijeno. Pored tradicionalnih bosanskih kavana, mehana i nekoliko hanova, Gradačac je imao i hotele: 1897. hotel *Gradačac* sa četiri ležaja i hotel *Stanić* s tri ležaja. U Gradačcu nije bilo nikakve značajne industrije osim nekoliko parnih mlinova, pilana i ciglana. Izgradnjom mreže makadamskih puteva, Gradačac je postao značajno cestovno raskršće, ali su ga željeznički pravci zaobišli. Razvoj savremenog zdravstva tekao je vrlo sporo u Gradačcu, a stalni liječnik u Gradačac je stigao 1889. Bio je to sreski liječnik dr. Leon Zarzycki, a nakon njega na toj dužnosti su službovali dr. Elias Mayer, dr. Koloman Bodo i dr. Ervin Hodak. Dr. Hodak je sagradio u Gradačcu Taslidžića kuću, vilu na aleji i Radakovu malu kuću¹². Ni prosvjetne prilike u Gradačcu nisu bile razvijene. Okupacija je u gradačačkom srezu zatekla

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, projekt škole iz 1889. rađen u Okrugu Donja Tuzla

⁹ M.Imamović, *Gradačac*, str.19.

¹⁰ Esad Sarajlić, *Gradačac sa okolinom u prošlosti*, Preporod Gradačac, 2008., str.270. (dalje: E.Sarajlić, *Gradačac sa okolinom*)

¹¹ E.Sarajlić, *Gradačac sa okolinom*, str.270.

¹² M.Imamović, *Gradačac*, str.26.

24 sibjan mekteba s 520 učenika s 500 muških i 20 ženskih učenika. Nemuslimanskih škola bilo je 13 s 221 učenikom, od čega 141 muški i 80 ženskih učenika¹³. Pismenost je bila u smislu evropske pismenosti ispod bosanskohercegovačkog prosjeka i 1910. godine je iznosila 10,68 %. Zbog poboljšanja prosvjetnih prilika opštinsko zastupništvo je 1914. molilo da se proširi dvorazredna narodna škola i osnuje trgovačka škola. Molba je proslijeđena Prosvjetnom odboru¹⁴ ali se zbog početka rata nije rješavala.

Gradačac

Zaključak

Na razmeđu dva vijeka, grad Gradačac, a i sama Poslavina, razvijali su se neravnomjerno, a samim time prate ih socijalne i demografske promjene, s dosta lokalnih i regionalnih obilježja, bez obzira je li se radi o njihovim vanjskim, vidljivim ili unutrašnjim, manje vidljivim elementima. U svakom slučaju, promjene nisu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama, pa ni u odnosu na razvoj južnoslavenskih sjevernih pokrajina. Istraživanja vjerske, etničke i socijalne strukture stanovništva, saobraćajna, privredne aktivnosti, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne djelatnosti na razmeđu XIX i XX vijeka, pokazala su da su se u tom prostoru /gradu/ dešavale značajne promjene. U osnovi svih tih promjena ležala je

¹³ E.Sarajlić, *Gradačac sa okolinom*, str.270.

¹⁴ Stenografski izvještaji o sjednicama Bosansko – hercegovačkog sabora, IV. zasjedanje, XIII. sjednice, 4.2.1914., 1.str.

okolnost da je u Bosni i Hercegovini nesređenu orijentalnu Osmansku Carevinu zamijenila austrougarska evropska birokratska pravna država, koja je sustavno i uporno gradila novi sistem vlasti s ciljem da u svoj državni organizam ekonomski, politički i kulturno integrira svoju novu pokrajinu, pa i sam grad Gradačac. No bez obzira na sve teškoće, sve se mijenjalo i ujedno i učvršćivali svoj etnički, vjerski, socijalni, kulturni i politički mozaik i postao vitalnim središtem civilizacijskih i kulturnih promjena u pokrajini. Demografske prilike bile su uvjetovane posljedicama buna, nemira, zaraznih bolesti, migracija zbog promjene vlasti i u konačnici i Prvim svjetskim ratom.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori:

Knjige:

1. *Dedijer Stevan, The World jumper, Vlastita naklada, Dubrovnik 2000.*
2. *Donia Robert J. i Fine John V.A., Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.*
3. *Ekmečić Milorad, Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. - 78., Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.*
4. *Filipović Milenko, Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne, Akademija nauka i umjetnosti BiH, građa, knjiga XVI., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12., Sarajevo, 1969.*
5. *Hadžibegović Ilijas, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Institut za istoriju, Sarajevo 1991.*
6. *Imamović Enver, Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998.*
7. *Imamović Mustafa, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997.*
8. *Imamović Mustafa, Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914., Svjetlost, Sarajevo, 1976.*
9. *Imamović Mustafa, Gradačac (1878. - 1941.) upravno - politički položaj, Samostalno autorsko izdanje, Sarajevo, 2011.*
10. *Juzbašić Dževad, Nacionalno - politički odnosni u bosansko - hercegovačkom saboru i jezično pitanje , Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 42., Sarajevo, 1999.*
11. *Kreševljaković Hamdija, Kapidžić Hamdija, Vojno geografski opis pred Dubički rat 1785. godine, Naučno društvo NR BiH, Građa, knji. VII, Odjeljenje istorisko filoloških nauka, sarajevo, 1957., 41.str.*

12. *Mandić Mihovil, Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, "Matica Hrvatska, Zagreb 1910.,
13. *Marić Franjo, Pregled pučanstva BiH između 1879. i 1995. godine, II. izdanje, Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1996.*
14. *Malcolm Noel, Bosna: kratka povijest, Biblioteka Memorija, Sarajevo, 2011.*
15. *Papić Mitar, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije, Sarajevo 1980.*
16. *Pelidija Enes, Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699. - 1718., Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.*
17. *Sarajlić Esad, Gradačac sa okolinom u prošlosti, Preporod Gradačac, 2008.*
18. *Šljivo Galib, Bosna i Hercegovina 1861. - 1869., Planjax, Tešanj, 2005.*
19. *Šljivo Galib, Bosna i Hercegovina 1869. - 1878., Planjax, Tešanj, 2013.*
20. *Šljivo Galib, Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850.-1852., Sarajevo 1977.*
21. *Živković Pavo, Studije iz povijesti Bosanske Posavine, Usore i Soli, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, podružnica Osijek, 2000.*
22. *Živković Pavo, Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Mostar, 1994.*

Zbornici i godišnjaci:

1. *Baština sjeveroistočne Bosne, broj 8., JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno - historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Sarajlić Esad, Prva narodna osnovna škola u Gradačcu kao dio kulturne baštine ovoga kraja, Tuzla, 2016.*
2. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, Balta Ivan, Njemačke kolonije u Bosanskoj Posavini krajem 19. stoljeća, Osijek, 2004.*
3. *Historijski zbornik, godina III., 1. - 4., Bogićević Vojislav, Emigriranje muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878. - 1918., Sarajevo, 1950.*
4. *Prilozi za istoriju BiH, ANUBiH, posebno izdanje, knjiga LXXX, Društvene nauke, knjiga 18., Svjetlost, Sarajevo, 1987.*

Novine i časopisi:

1. *Jugoslavenski istorijski časopis, br. 1.-2., Đaković Luka, Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku - u svijetlu nepoznatih podataka, Beograd, 1978.*
2. *Politika, novine broj 3.746 od 2. srpnja 1914. godine, članak Anarhija u Bosni*

Članci i rasprave:

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija, Tematski bilten 02./2007., Sarajevo 2007.
2. Hauptmann Ferdinand, *Die Osterreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878.-1918*. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz, 1983.
8. Hauptresultate der Volkszahlung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. april 1895., Sarajevo, 1896.
9. Strategija razvoja općine Gradačac 2014.- 2023., Općina Gradačac, 2013.
14. Stenografski izvještaji o sjednicama Bosansko - hercegovačkog sabora, IV. zasjedanje, XIII. sjednice, 4.2.1914.

Neobjavljeni izvori:

Diplomski i seminarski radovi:

1. Taslidžić Herman Daniela, seminarski rad *Kapetan Husein beg Gradašćević - Zmaj od Bosne*, Tuzla, 2015.

Izvorni znanstveni radovi:

1. Pobrić Alma, *Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini* – izvorni znanstveni rad, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za geografiju, Sarajevo, 2002.

Internet:

<http://www.bzkpreporododzak.com/odzak/o-odzaku>

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27996>

<https://www.posavski-vremeplov.com/zapisi-o-zemlji/iz-povijesti-bosanske-posavine-iii/>

https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/3.pdf (Babić Marko, Austro – Ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini)

<http://garevac.net/category/bosavska-posavina/>

<http://otkrijderventu.com/lat/istorija/o111>

<https://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/gradacac/253243>

<https://www.hrvatski-dom.com/povijest/411-br%C4%8Dko-za-vrijeme-austro-ugarske-vladavine.html>

<http://www.brodradio.com/bb/index.php/2-uncategorised/2-istorija-b-broda>

Daniela TASLIDŽIĆ HERMAN, mag. hist.
Institute for Baranja History, Beli Manastir

GRADACAC AT THE TURN OF THE XIX. AND XX. CENTURY IN THE LIGHT OF DEMOGRAPHIC AND SOCIAL CHANGE

Abstract: *Gradacac as a geomorphological unit belongs to the geographical area of Bosanska Posavina and in that context it has developed through the past. It may be important to note that the wider area of Gradacac, but also the city itself had an extremely turbulent history in almost all historical periods. Thus, social as well as related demographic changes were interesting though not spectacular, those gave a picture of the space in historical periods. This paper will deal exclusively with those changes that occurred at the turn of the XIX. and XX. century. Following the course of the past, we notice that it was Austro-Hungary that introduced a new until then unknown way of life through, say, a new civilization, a different culture, in fact the European spirit, into these Bosnian regions as well. With their presence there was a start in the construction of bridges, roads, modern economic facilities, schools, hospitals, railway stations, waterworks, prestigious buildings, theatres and museums. It should be said on this occasion that during the period of the disintegration of the Ottoman Empire and the arrival of the Austro-Hungarian Monarchy, significant demographic and social changes took place. This can be very clearly seen in the example of Gradacac. Thus, for example, at the turn of the two centuries, Gradacac, but also Posavina as a whole, is developing unequally, and thus they are accompanied by social as well as demographic changes. So, the changes, as we have said, were not as spectacular as, for example, in some Western European more developed industrial countries. However, given all the problems and difficulties, the city of Gradacac is changing and strengthening its ethnic, religious, social, cultural and political mosaic, so we can say it is becoming a vital center of new civilizational and cultural changes in Posavina and the new province of the Monarchy.*

Keywords: *Bosanska Posavina, Gradacac, demography, social changes, Austro-Hungarian Monarchy.*

